Fizyka dla firm — Matematyka

15. Iloczyn wektorowy

Niekartezjańskie układy współrzędnych

P. F. Góra

http://th-www.if.uj.edu.pl/zfs/gora/

10 grudnia 2020

Iloczyn wektorowy

Dla wektorów z przestrzeni $\mathbb{R}^3$ definiuje się iloczyn wektorowy $\mathbf{L} = \mathbf{a} \times \mathbf{b}$, $\mathbf{a}, \mathbf{b} \in \mathbb{R}^3$, jako (pseudo)wektor o składowych:

$$L_i = \sum_{j,k=1}^{3} \epsilon_{ijk} a_j b_k \,, \tag{1}$$

gdzie ϵ_{ijk} jest *tensorem zupełnie antysymetrycznym*, zwanym także *symbolem Levi-Civity*:

$$\epsilon_{ijk} = \begin{cases} 1 & \text{jeżeli } i,j,k \text{ tworzą parzystą permutację liczb 1,2,3} \\ -1 & \text{jeżeli } i,j,k \text{ tworzą nieparzystą permutację liczb 1,2,3} \\ 0 & \text{gdy którekolwiek wskaźniki powtarzają się} \end{cases} \tag{2}$$

Można to łatwo rozwinąć:

$$L_1 = \sum_{j,k=1}^{3} \epsilon_{1jk} a_j b_k = \sum_{j,k=2}^{3} \epsilon_{1jk} a_j b_k$$

gdyż gdyby $j = 1$ lub $k = 1$, symbol Levi-Civity $\epsilon_{1..} = 0$

$$\begin{aligned} &= \epsilon_{122} a_2 b_2 + \epsilon_{123} a_2 b_3 + \epsilon_{132} a_3 b_2 + \epsilon_{133} a_3 b_3 \\ &= a_2 b_3 - a_3 b_2 \end{aligned} \tag{3a}$$

gdyż $\epsilon_{122} = \epsilon_{133} = 0$.

Podobnie

$$\begin{aligned} L_2 &= \sum_{j,k=1}^{3} \epsilon_{2jk} a_j b_k = \sum_{j,k\in\{1,3\}} \epsilon_{2jk} a_j b_k \\ &= \epsilon_{211} a_1 b_1 + \epsilon_{231} a_3 b_1 + \epsilon_{213} a_1 b_3 + \epsilon_{233} a_3 b_3 \\ &= a_3 b_1 - a_1 b_3 \end{aligned} \tag{3b}$$

$$
\begin{aligned}
L_3 &= \sum_{j,k=1}^{3} \epsilon_{3jk} a_j b_k = \sum_{j,k=1}^{2} \epsilon_{3jk} a_j b_k \\
&= \epsilon_{311} a_1 b_1 + \epsilon_{312} a_1 b_2 + \epsilon_{321} a_2 b_1 + \epsilon_{322} a_2 b_2 \\
&= a_1 b_2 - a_2 b_1 \qquad \text{(3c)}
\end{aligned}
$$

$$
\mathbf{L} = \mathbf{a} \times \mathbf{b} = L_1 \mathrm{e}_1 + L_2 \mathrm{e}_2 + L_3 \mathrm{e}_3 = \begin{bmatrix} L_1 \\ L_2 \\ L_3 \end{bmatrix}, \qquad \text{(3d)}
$$

gdzie $\mathrm{e}_1, \mathrm{e}_2, \mathrm{e}_3$ są kolejnymi wersorami osi układu współrzędnych.

Można to zapisać w postaci mniej “eleganckiej”, ale niekiedy bardziej użytecznej:

$$\mathbf{L} = \mathbf{a} \times \mathbf{b} = \begin{vmatrix} \mathbf{e}_1 & \mathbf{e}_2 & \mathbf{e}_3 \\ a_1 & a_2 & a_3 \\ b_1 & b_2 & b_3 \end{vmatrix} \tag{4}$$

Przykład

Niech $\mathbf{a} = [1, 1, 0]$, $\mathbf{b} = [0, 2, 1]$. Wówczas

$$\mathbf{a} \times \mathbf{b} = \begin{vmatrix} \mathbf{e}_1 & \mathbf{e}_2 & \mathbf{e}_3 \\ 1 & 1 & 0 \\ 0 & 2 & 1 \end{vmatrix} = \mathbf{e}_1 + 2\mathbf{e}_3 - \mathbf{e}_2 = \begin{bmatrix} 1 \\ -1 \\ 2 \end{bmatrix} \tag{5}$$

Własności iloczynu wektorowego

$$\mathbf{a} \times \mathbf{b} = -\mathbf{b} \times \mathbf{a} \tag{6}$$

Widać to najłatwiej z wyrażenia (4): zamiana kolejności wektorów $\mathbf{a}, \mathbf{b}$ odpowiada zamienieniu miejscami drugiego i trzeciego wiersza wyznacznika, a to powoduje zmianę znaku wyznacznika.

Iloczyn wektorowy jest prostopadły do tworzących go wektorów. Istotnie,

$$\mathbf{a} \circ (\mathbf{a} \times \mathbf{b}) = \sum_{i=1}^{3} a_i \sum_{j,k=1}^{3} \epsilon_{ijk} a_j b_k = \sum_{k=1}^{3} b_k \left(\sum_{i,j=1}^{3} \epsilon_{ijk} a_i a_j \right) = 0\,, \tag{7}$$

co wynika z tego, że gdy rozpatrujemy podwójną sumę w nawiasie, przy każdej ustalonej wartości wskaźnika k każdej kombinacji ijk musi towarzyszyć kombinacja jik, przy której symbol Levi-Civity zmienia znak. To powoduje, że cała podwójna suma w nawiasie znika.

Podobnie dowodzimy, że $\mathbf{b} \circ (\mathbf{a} \times \mathbf{b}) = 0$. A zatem iloczyn wektorowy jest prostopadły do płaszczyzny wyznaczonej przez wektory $\mathbf{a}, \mathbf{b}$.

Wartość iloczynu wektorowego

Ponieważ długość wektora nie zależy od wyboru układu współrzędnych, wybierzmy taki, w którym będzie najprościej obliczyć, a przynajmniej zinterpretować, wartość (długość wektora) iloczynu wektorowego.

Jak widzieliśmy, iloczyn wektorowy jest prostopadły do płaszczyzny rozpinanej przez wektory go tworzące. Wybierzmy więc taki układ współrzędnych, w którym wektory te rozpinają płaszczyznę XY*. Ich składowe wynoszą w tym układzie współrzędnych $[a_1, a_2, 0]$, $[b_1, b_2, 0]$, zaś iloczyn

*Dwa wektory niewspółliniowe rozpinają płaszczyznę. Tę płaszczyznę, rozpinaną przez dane nam wektory $\mathbf{a}, \mathbf{b}$ uznajemy za płaszczyznę XY układu współrzędnych.

wektorowy, zgodnie ze wzorem (4),

$$\mathbf{L} = \mathbf{a}\times\mathbf{b} = \begin{vmatrix} \mathbf{e}_1 & \mathbf{e}_2 & \mathbf{e}_3 \\ a_1 & a_2 & 0 \\ b_1 & b_2 & 0 \end{vmatrix} = (-1)^{1+3}\mathbf{e}_3 \begin{vmatrix} a_1 & a_2 \\ b_1 & b_2 \end{vmatrix} = (a_1 b_2 - a_2 b_1)\mathbf{e}_3 \tag{8}$$

$$\|\mathbf{L}\| = |a_1 b_2 - a_2 b_1| \tag{9}$$

a wektor $\mathbf{L}$ jest skierowany wzdłuż osi OZ, czyli jest prostopadły do płaszczyzny rozpinanej przez wektory $\mathbf{a}, \mathbf{b}$.

Niech te dwa wektory tworzą, odpowiednio, kąty α_1, α_2 z osią OX. Składowe wektorów są rzutami tych wektorów na osie układu współrzędnych, czyli

$$a_1 = \|\mathbf{a}\| \cos\alpha_1 \,, \quad a_2 = \|\mathbf{a}\| \sin\alpha_1 \,, \tag{10a}$$

$$b_1 = \|\mathbf{b}\| \cos\alpha_2 \,, \quad b_2 = \|\mathbf{b}\| \sin\alpha_2 \,, \tag{10b}$$

Podstawiamy (10) do (9), otrzymując

$$\begin{aligned} \|\mathbf{L}\| &= |(\|\mathbf{a}\| \cos\alpha_1)(\|\mathbf{b}\| \sin\alpha_2) - (\|\mathbf{a}\| \sin\alpha_1)(\|\mathbf{b}\| \cos\alpha_2)| \\ &= \|\mathbf{a}\| \cdot \|\mathbf{b}\| \cdot |\cos\alpha_1 \sin\alpha_2 - \sin\alpha_1 \cos\alpha_2| \\ &= \|\mathbf{a}\| \cdot \|\mathbf{b}\| \cdot |\sin(\alpha_1 - \alpha_2)| \end{aligned} \tag{11}$$

Miarą kąta między wektorami $\mathbf{a}, \mathbf{b}$ w wybranym układzie współrzędnych jest $\sin(\alpha_1 - \alpha_2)$. Ponieważ jednak *kąt między wektorami nie zależy od wyboru układu współrzędnych*, jak widzimy, używana przez nas definicja iloczynu wektorowego jest zgodna z definicją "szkolną".

Przykład

Ile wynosi kąt pomiędzy wektorami $\mathbf{a} = [1, 1, 0]$, $\mathbf{b} = [0, 2, 1]$?

Wiemy już, że $\mathbf{a} \times \mathbf{b} = [1, -1, 2]$. Wobec tego $\|\mathbf{a} \times \mathbf{b}\| = \sqrt{6}$. Jednocześnie $\|\mathbf{a}\| = \sqrt{2}$, $\|\mathbf{b}\| = \sqrt{5}$. Wobec tego, zgodnie ze wzorem (11),

$$|\sin \measuredangle(\mathbf{a}, \mathbf{b})| = \frac{\sqrt{6}}{\sqrt{2} \cdot \sqrt{5}} = \sqrt{\frac{3}{5}} \tag{12a}$$

Nawiasem mówiąc, ten sam wniosek uzyskalibyśmy korzystając z iloczynu skalarnego:

$$\cos \measuredangle(\mathbf{a}, \mathbf{b}) = \frac{\mathbf{a}^T \mathbf{b}}{\|\mathbf{a}\| \cdot \|\mathbf{b}\|} = \sqrt{\frac{2}{5}} \tag{12b}$$

Układ kartezjański płaski

Układ kartezjański na płaszczyźnie składa się z dwu osi, przecinających się w punkcie O pod kątem prostym. Punkt O nazywamy "początkiem" lub "środkiem" układu współrzędnych. Ustalamy, która oś jest "pierwsza", która "druga". Tradycyjnie oznaczamy je OX, OY. Każdy punkt płaszczyzny można jednoznacznie określić podając jego rzuty prostokątne na obie osie. Punkt, którego rzuty na obie osie wynoszą, odpowiednio, x, y, oznaczamy $P(x, y)$. Liczby x, y, nazywane współrzędnymi kartezjańskimi, mogą przyjmować wszystkie wartości rzeczywiste, $x, y \in \mathbb{R}$. Punkty płaszczyzny można zatem utożsamiać z uporządkowanymi parami liczb rzeczywistych.

Punkt płaszczyzny można także utożsamiać z wektorem zaczepionym w początku układu współrzędnych, zakończonym zaś w danym punkcie. Wektor ten nazywamy *wektorem wodzącym* punktu.

Osie układu kartezjańskiego dzielą płaszczyznę na cztery ćwiartki, numerowane od prawego górnego rogu przeciwnie do ruchu wskazówek zegara.

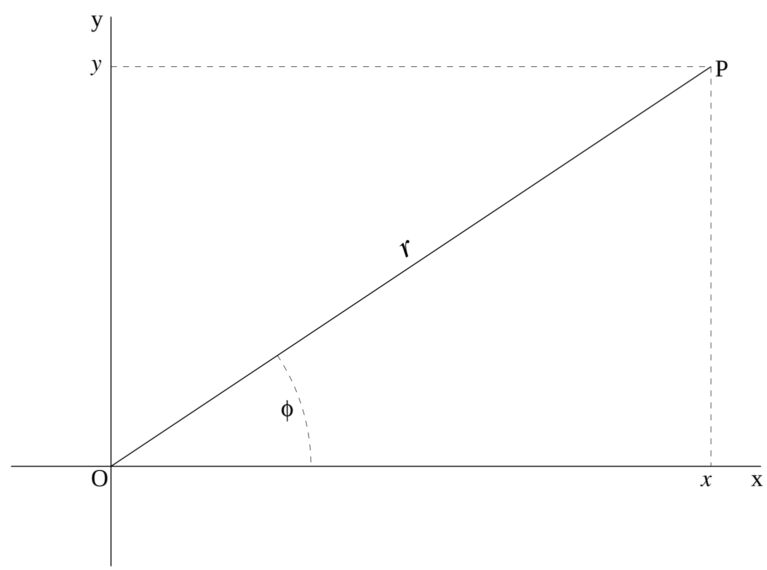

Układ kartezjański płaski i układ biegunowy.

Układ biegunowy

Alternatywą dla układu kartezjańskiego płaskiego jest układ biegunowy. Zamiast podawać współrzędne kartezjańskie, podajemy odległość punktu od środka układu współrzędnych, r ($r \geqslant 0$), oraz kąt ϕ, jaki wektor wodzący punktu tworzy z osią OX. Kąt mierzymy przeciwnie do ruchu wskazówek zegara.

Związek pomiędzy współrzędnymi kartezjańskimi a biegunowymi tego samego punktu jest dany przez

$$x = r\cos\phi \tag{13a}$$

$$y = r\sin\phi \tag{13b}$$

Przykład

W kartezjańskim układzie współrzędnych umieszczono sześciokąt foremny o boku a w ten sposób, że środek układu współrzędnych jest środkiem sześciokąta, a jeden wierzchołek leży na dodatniej półosi osi OX. Jakie są współrzędne kartezjańskie i biegunowe wierzchołków sześciokąta?

Pierwszy wierzchołek leży na osi OX. Drugi wierzchołek tworzy z osią OX kąt ϕ. Z symetrii, trzeci wierzchołek tworzy kąt 2ϕ i tak dalej. Mamy $6\phi = 2\pi$, czyli $\phi = \pi/3$. Zatem w sposób oczywisty współrzędne biegunowe wierzchołków sześciokąta wynoszą

$$\left(a, k\frac{\pi}{3}\right), \quad k = 0, 1, 2, 3, 4, 5\,. \tag{14}$$

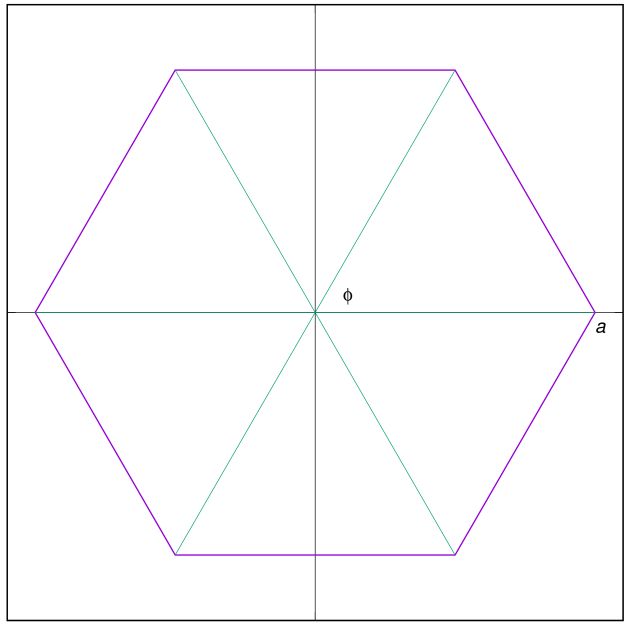

Współrzędne kartezjańskie wierzchołków wyliczamy według wzorów (13), podstawiając kolejno kąty (14). Otrzymujemy kolejno $(a, 0)$, $(a/2, a\sqrt{3}/2)$, $(-a/2, a\sqrt{3}/2)$, $(-a, 0)$, $(-a/2, -a\sqrt{3}/2)$, $(a/2, -a\sqrt{3}/2)$.

Trójwymiarowy układ kartezjański

Układ kartezjański trójwymiarowy składa się z trzech wzajemnie prostopadłych osi, przecinających się w jednym punkcie, zwanym "początkiem" lub "środkiem" układu współrzędnych. Każdy punkt przestrzeni możemy jednoznacznie określić podając jego trzy rzuty prostokątne na kolejne osie. Jeżeli punkt ma współrzędne $P(x, y, z)$, jego rzut na płaszczyznę XY ma współrzędne $(x, y, 0)$; można go wówczas utożsamiać z punktem płaszczyzny o współrzędnych $P'(x, y)$.

Wektor o początku w początku układu współrzędnych i końcu w danym punkcie nazywamy *wektorem wodzącym* punktu. Punkt można utożsamiać z jego wektorem wodzącym.

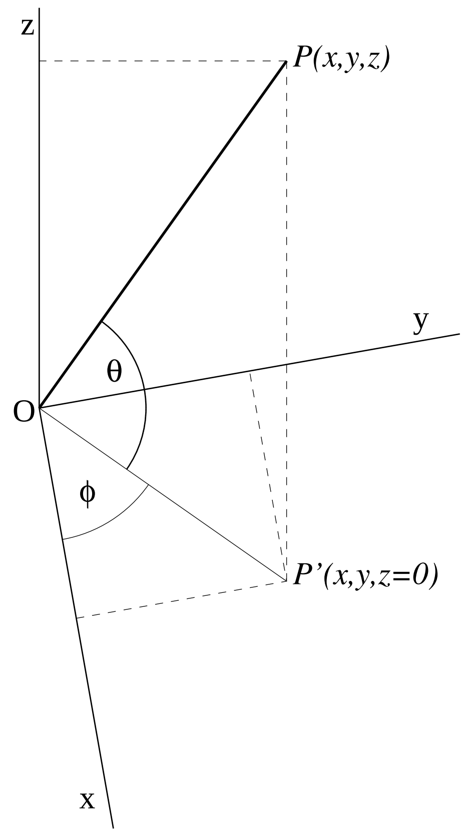

Układ kartezjański trójwymiarowy i układ sferyczny.

Układ sferyczny

Alternatywą dla układu kartezjańskiego jest układ współrzędnych sferycznych. Położenie punktu określamy wówczas podając jego odległość od środka układu współrzędnych, r ($r \geqslant 0$) oraz dwa kąty. W wyborze tych kątów jest pewna dowolność — my przyjmujemy, że są to θ, kąt, jaki tworzy wektor wodzący punktu z płaszczyzną XY, mierzony przeciwnie do ruchu wskazówek zegara, oraz ϕ, kąt, jaki tworzy rzut wektora wodzącego punktu na płaszczyznę XY, z osią OX, mierzony przeciwnie do ruchu wskazówek zegara. $\theta \in [-\pi/2, \pi/2]$, $\phi \in [0, 2\pi]$. W tej konwencji związek pomiędzy współrzędnymi kartezjańskimi a sferycznymi punktu dany jest przez

$$x = r \cos\theta \cos\phi \tag{15a}$$
$$y = r \cos\theta \sin\phi \tag{15b}$$
$$z = r \sin\theta \tag{15c}$$

Układ walcowy Inną alternatywą dla układu kartezjańskiego jest układ współrzędnych walcowych, zwany także układem cylindrycznym. Jest to, mówiąc obrazowo, uzupełnienie współrzędnych biegunowych o "wysokość" punktu ponad płaszczyznę XY, czyli o współrzędną z:

$$x = r\cos\phi \tag{16a}$$
$$y = r\sin\phi \tag{16b}$$
$$z = z \tag{16c}$$

Który układ współrzędnych przestrzennych — kartezjański, sferyczny czy walcowy — wybrać? Ten, w którym najwygodniej będzie prowadzić analizę danego nam problemu ☺

Układ eliptyczny

Niekiedy używa się także innych krzywoliniowych układów współrzędnych. Stosunkowo często stosowany jest układ eliptyczny, będący uogólnieniem układu biegunowego (13):

$$x = a\,r\cos\phi \tag{17a}$$
$$y = b\,r\sin\phi \tag{17b}$$

Współrzędnymi są (r, ϕ), $r \geqslant 0$. Wielkości $a \neq 0$, $b \neq 0$ są parametrami. Dla $a = b = 1$ otrzymujemy układ biegunowy, dla $a = b \neq 1$ układ biegunowy z przeskalowanym promieniem. Dla $a \neq b$ krzywa $r = \text{const}$ jest elipsą.

Uogólnienie układu cylindrycznego jest oczywiste.